

VABATAHTLIKU JA SUNNIVIISILISE MIGRATSIOONI DIHHOTOOMIAST MIGRATSIOONI MAKRO- NING MIKROTEOORiate TAUSTAL

Aivar JÜRGENSON

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Rütli 6, 10130 Tallinn, Eesti; aivar20@mail.ee

On näidatud, kuidas migratsioonide mitmekesisuse ja migratsiooni mitmetähenduslikkuse fakt on sünnitanud suure migratsiooniteooriate variaabluse. Selle mitmekesisusega seoses kerkivad probleemid migratsiooniuurimises on ajendanud olemasolevate migratsiooniteooriate ja -mudelite arvu redutseerima. Üks võimalus selleks on dihhotoomiate sõnastamine. Ühele neist – vabatahtlik *versus* sunniviisiline migratsioon – ongi käesolevas artiklis keskendutud ja testitud selle dihhotoomia rakendatavust eri näidete varal. Rõhuasetus on 1944. aasta suurel põgenemisel.

SISSEJUHATUS. RÄNNE: AJALOOIS-KULTUURILINE FENOMEN JA METAFOORNE KUJUND

“Kui demograafia on saatuseks, siis rahvastiku ränne on ajaloo mootoriks,” kirjutab Samuel P. Huntington oma “Tsiivilisatsioonide kokkupõrkes”.¹

Migratsiooni puhul on tegemist väga mitmekesise nähtusega – see tõik sunnib küsima, kas ja kuivõrd on võimalik migratsiooni süsteemselt seletada, st kas on võimalik sõnastada teooria, mis hõlmaks ning seletaks niihästi migrantide gruppide koosseisu, rändeotsustuste põhjusi, sihtpaiga valikut, sotsiaalse integratsiooni vorme sihtkohas ja tagasirännete põhjusi. Küsimusele vastamist alustagem rände olemuslike tunnuste ja peamiste ajendite väljatoomisest.

Mõiste *ränne* seostub geograafilise mobiilsusega: kas üksik, väikese rühmana või suurte massidena lahkutakse kodumaalt ja siirdutakse mujale. Nii kaugele kui saame ajaloos tagasi vaadata, on see täis veetud jooni, mis tähistavad rändeid. Pole sugugi põhjendamatu küsimus, kumb oli inimliigi varasem eluviis, kas paikne või rändav. Kui muistne inimene oligi seotud mingi enam või vähem selgepiirilise

¹ **Huntington, S. P.** Tsiivilisatsioonide kokkupõrge ja maailmakorra ümberkujunemine. Fontes, Tartu, 1999, 253.

territooriumiga, läbiti toiduotsinguil suuri vahemaid. Paikne eluviis sellisena nagu me seda tänapäeval tunneme, on suhteliselt hiline nähtus ja sugugi mitte iseenesest-mõistetav ning ainuvõimalik inimeksisteerimise vorm. Paikseks muutumist, mis toimus arvatavasti neoliitikumi algul, on hakatud nimetama neoliitiliseks revolutsiooniks. See tõi kaasa olulise muutuse inimkonna suhetesse keskkonnaga. Tänapäeval on raske selle tohutu hüppe maailmaajaloolist tähtsust tajuda, kuid ilmselt pole põhjust vastu väitedele, et kui peaks maailma ajaloo kuni tänase päevani jagama kahte peamisse ossa, asuks piir just neoliitikumi algul.² Inimese muutumine kütist-korilasest põlluharijaks tegi ta paikseks, kuigi sõja- ja rännuretked on jäänud oluliseks osaks inimkonna ajaloos ka edaspidi.

Rändel on ajastuti ja kultuuriti eri ajendid ning funktsioonid. Näide rändrahvaste rändamisest, sest nende majandamisviis nõuab seda enda edasikestmise tagamiseks, võib tunduda triviaalsena, ka otsituna oma mitteuniversaalsuses: pole ju rändav eluviis vähemalt läänelikus kultuuriruumis ammu enam mõõtuandev. Ometi, nagu väidab John Durham Peters, asub mobiilsuse kontseptsioon ka Lääne kaanoni keskmes, nõnda et suurt osa õhtumaise kultuuri arengust võib vaadelda läbi rände prisma.³ – Kodumaalt pagendatud Oidipus, igavene juut, ja muidugi Odysseus, kelle nimest tuletatud *odüsseia* on saanud rändamise metafooriks; muinasjuttude kangelased, kes laia ilma õnne otsima lähevad ja eesmärgi saavutamiseni pika ning ohtuderikka tee peavad läbima.

Aadamat ja Eevat on nimetatud maailma esimesteks migrantideks, kes karistuseks keelust üleastumise eest eksiili aetakse.⁴ Jumala kutse peale lahkus Aabram oma kodumaalt ja rändas välja, et otsida töötatud maad. Konfliktid migrantide ja põliselanike vahel on piiblis levinud teema (näiteks 1 Ms 19: 9). Juutide siirdumine Joosepi kutse peale Egiptusesse või sealt tagasipöördumine Moosese juhtimisel, Joosepi ja Maarja lahkumine koos Jeesusega Egiptusesse eksiili, kristlase elu kui maine rännak taevase kodumaa poole – rände teema on püsinud muutumatult aktuaalsena sajandeid ning aastatuhandeid. Mustlased, boheemlased, vagabundid, rändnäitlejad, inimesed tänavalt, meremehed, sõdurid, seiklejad, kõikvõimalike piiride ületajad, palverändurid, ristsõdijad, trubaduurid, hunnid, vandaalid, goodid, mongolid, berberid, beduiinid, turistid, hadžid, põgenikud, siirdlased, kodutud, rändtöölised – eeltsiteeritud Petersi sõnul näeks ühiskonna struktuur mobiilse kontingendita välja hoopis teistsugune.⁵ Nomaadlus on vähemalt terve sajandi olnud üheks Lääne ühiskonna eksootiliseks magnetiks ja vaimse kolonialismi objektiks. Ühelt poolt kodumaa-armastus oma väljundiga patriootilistes lauludes ja kõnedes, truudus kodumaale kui kultuuriline diktaat, teisalt loosungi *ubi bene, ibi patria*

² Sachse, H. Anthropologie der Technik. Viewag, Braunschweig, 1978, 69.

³ Peters, J. D. Exile, nomadism, and diaspora. The stakes of mobility in the Western canon. – Rmt: Home, Exile, Homeland. Film, Media, and the Politics of Place. Koost H. Naficy. Routledge, New York, 1999, 17.

⁴ Grinberg, L., Grinberg, R. Psychoanalyse der Migration und des Exils. Verl. Internat. Psychoanalyse, München, 1990, 1.

⁵ Peters, J. D. Exile, nomadism, and diaspora, 18.

realiseerumine eri situatsioonides on Euroopa viimaste sajandite üks põhilistest vastuoludest.⁶

Rändamine ei iseloomusta üksnes teatavaid üksikisikuid või inimgrupeeringuid, ta on potentsiaalina inimliigile üldiselt omane fenomen, mis vastavate tingimuste olemasolu korral võib aktualiseeruda meis kõigis. Rändamise universaalne loomus on see, mis on mõnede teadlastele andnud impulsi siduda nähtus inimliigi kui tervikuga – võrdle kasutusele võetud mõisteid *homo migrans*⁷ või *homo viator*⁸.

RÄNDED JA NEID AJENDAVAD TEGURID

Varasemas migratsioonialases kirjanduses kasutati rännete klassifitseerimiseks lihtsaid tüpoloogiaid. Näiteks H. P. Fairchild⁹ eristas immigratsioonist invasiooni, vallutust ja kolonisatsiooni. Ühiskonnad jagas ta rahumeelseteks ja sõjakateks.

Territooriumide hõivamine teistelt on tõesti olnud üks varasemaid sõdade ajendeid. Hõimud ja külakogukonnad pidasid ja peavad sõdu, sest konkureerivad looduslike ressursside pärast nagu maa, metsad, metsloomad, st selle pärast, millest sõltub toitumine. Konfliktid puhkevad, kui need ressursid on napid kas siis ülima ekspluateerituse või rahvastiku tiheduse kasvu, sageli aga mõlema faktori koos-esinemise tõttu.¹⁰

Sajandeid on ida suunas rännanud indialased, kes varasematel sajanditel töid Kagu-Aiasse hinduistlik-budistlike elemente ja uuemal ajal tööjõudu, hiinlaste lõunasse rännu tagajärjel on tekkinud uued kolooniad Kagu-Aias. Euroopa ajalugu on oluliselt mõjutanud nomadiseerivate rahvaste läänesuunaline ränd (rahvaste-rändamine) Rooma impeeriumi varisemise ajal. Ajalooliselt ehk kaalukamadki on migratsioonid Euroopast ja Aafrikast Põhja- ning Lõuna-Ameerikasse ja Okeaniasse.

Väljarännu põhjusena on sageli nimetatud ülerahvastatust. Tegemist on inimese ja ruumi suhte häiritusega. Ülerahvastatuseni viib tavaliselt rahvaarvu kasv. Nii vähenes Euroopas alates 18. sajandi II poolest suremus ilma olulise sündimuse vähenemiseta, mille tulemuseks oli ülerahvastatus ja masside vaesumine. Paljudel juhtudel on siiski mõttekas kasutada terminit *suhteline ülerahvastatus* – mitte reaalne rahvastiku tihedus, vaid sellele rahvastiku tihedusele vastav elatusvahendite

⁶ **Jürgenson, A.** Väljarändamisest kodumaa mõiste taustal. – Rmt: Eestlane ja tema maa. Koost A. Jürgenson. Ajaloo Instituut, Tallinn, 2000, 49–64.

⁷ **Bade, K. J.** Homo migrans – Wanderungen aus und nach Deutschland. Klartext Verlag, Essen, 1994.

⁸ **Le Goff, J.** Introduction: medieval man. – Rmt: **Le Goff, J.** (ed.). Medieval Callings. University of Chicago Press, Chicago, 1987, 7; *cit.* **Gross, T.** Ameerika vallutamine: kohtumise anatoomia. (Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat, XLII.) Tartu, 1998, 142.

⁹ Nt **Fairchild, H. P.** Immigration: A World Movement and its American Significance. New York, 1925.

¹⁰ **Harris, M.** Kulturanthropologie. Ein Lehrbuch. Campus, Frankfurt am Main, 1989, 281 jj.

hulk määrab inimeste võimalused edukaks toimetulekuks. Seosed majandamisviisi ja rahvastiku tiheduse vahel on ilmsed. Suhtelise ülerahvastatuse põhjuseks on rahvastiku ja toitumisruumi suhte muutumine üle kriitilise piiri – suur osa rahvastikust ei saa enam oma elukohast eluks vajalikke ressursse. Sotsiaalsed muutused, nagu talupoegade vabastamine, võivad kaasa tuua ülerahvastatuse. Selle kahanemiseks on vajalik püsiv inimese ja ruumi tasakaalu taastamine – majandamisviisi vahetumine. Näiteks anastavalt viljelevale majandamisele üleminek tõi kaasa võimaluse toita ära suurem hulk inimesi, industrialiseerimine tõi juurde palju uusi töökohti. Lühiajaliselt võib suhtelist ülerahvastatust vähendada ka ränne. Industrialiseerimise perioodil rändas osa maarahvastikust linnadesse, millega kaasnes suurlinnade teke 19. ja 20. sajandil. 1960. aastatel kasvas võõrtööliste liikumine Kagu- ja Lõuna-Euroopast, Türgist ning Põhja-Aafrikast, mis rahuldab Kesk- ja Kirde-Euroopa vajadust tööjõu järele.¹¹

Juba paar tuhat aastat on valdav osa Euroopa rahvastikust elanud paiksena. Elukoha vahetust ei võeta ette ilma tungiva vajaduseta. Need vajadused võivad olla väga erinevad. 17. ja 18. sajandil, kui arvukaid Euroopa pisivürste tabas maania jäljendada Prantsuse õukonna hiilgust, tähendas see alamate rahvastikukihtide majandusliku olukorra järsku halvenemist. Luksus oli vaja millegagi välja teenida ja nii suurenesid koormised talurahvale ning teistele alamatele kihtidele. Väljapääsuna nähti väljarändamist. Samasse ajajärku jääb ka religioosse tagakiusamise lainetus, mis sundis suuri rahvahulki oma kodupaikadest lahkuma.

Majandusliku ja religioosse rõhumise kõrval on väljarändamist mõjutanud ka muutused poliitilisel maastikul. Suure Prantsuse revolutsiooni vabadusideed olid peamiselt need, mis ajendasid suuri inimhulki Ameerikasse rändama. Muutunud ideoloogilised põhimõtted nagu rahva suveräänsus, valitseja võimu ülekantavus ja vürstide võimu jumalikkuse mittetunnustamine olid ideaalid, millest taheti osa saada. Ja nendele ideaalidele ei vastanud ilmselt ükski maa paremini kui Põhja-Ameerika unioon, liit, mis nendele ideedele tuginedes ju tekkiski. Demograafilise invasiooni meistriks nimetab Huntington 19. sajandi eurooplasi: ajavahe-
mikul 1821–1924 kolis ülemeremaadesse umbkaudu 55 miljonit eurooplast, neist 34 miljonit USA-sse.¹² Võimatu oleks taoliste massirännete puhul välja tuua üht või paari rändeajendit.

Nii on siis muinasjuttudes rännakutele tiivustajaks seiklushimu, kuulsuse jahimine või kohusetunne, sama kehtib enamasti ka suurte maadeavastuste puhul, enamik rändeid on ajendatud aga argisematest vajadustest. Kui muinasjutukangelasi sunnib enamasti takka seikluskirg, siis sajandite jooksul teistele mandritele rännanud 60 miljoni eurooplase¹³ puhul seda üldjuhul väita ei saa. Igal ajastul on eri motiividel välja rännatud: ülerahvastatus, nälg, ähvardav genotsiid, religioosne intolerantsus, vabaduse ihalus. Kuid nii muinasjuttude motiiv minna laia maailma

¹¹ Grinberg, L., Grinberg, R. Psychoanalyse der Migration und des Exils, 17; Horstmann, K. Zur Soziologie der Wanderungen. – Rmt: Handbuch der empirischen Sozialforschung. Bd. 5. Koost R. König. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart, 1976, 107.

¹² Huntington, S. P. Tsivilisatsioonide kokkupõrge ja maailmakorra ümberkujunemine, 253.

¹³ Grinberg, L., Grinberg, R. Psychoanalyse der Migration und des Exils, 17.

õnne otsima kui ka välja rändama sundiv nälg on konkreetsed vajadused, tõukavate ja tõmbavate jõudude koosmõjust ajendatud vajadused.

Migratsiooni põhjuste kohta on kirjutatud palju teoseid, millest ülevaate andmine läheks siinkohal pikale.¹⁴ Rändeurimise ees seisavad aga mitmed küsimused: miks võtavad inimesed rändeid ette? Miks nad rändavad just neisse ja mitte teistesse paikadesse? Missugused on need faktorid, mis sunnivad inimest kas lahkuma või paigale jääma?

MIGRATSIOONIMUDELID JA NENDE KARAKTERISTIKUID

Makroteoreetilised mudelid

Rändele on esitatud umbes 50 erinevat definitsiooni¹⁵, üldiselt mõistetakse aga rände all asukoha muutmist elupaiga vahetamise eesmärgil, mis kulgeb lähtepaigast saabumispaika¹⁶. Mõistena hõlmab ränne suurte rännete kõrval ka linnasisest ümberkolimist, igapäevaseid pendelrändeid, lühiajalisi hooajarändeid ja võõrtöölise mõistega seostuvat uude keskkonda tööle siirdumist. Kui pidada rände definitsioonis oluliseks elupaiga vahetamist, siis tuleb rääkida ka rändesarnastest aktiivteetidest, mille puhul puudub kindel elupaik (vagabundid, nomaadid).¹⁷ Kitsam rände definitsioon eeldab aga kestvat elupaiga muutmist. Selles seoses saab rääkida rändest, mis hõlmab näiteks maatöölise ümberasumist naaberpiirkonda ilma sotsiaalse staatuse või keskkonnatingimuste muutumiseta, aga ka väljarändamisest, mis ümberasumisel teisele mandrile toob kaasa elukutse ja sotsiaalse positsiooni vahetumise.

Niisiis on migratsioon väga mitmekesine nähtus ja küsimus migratsiooni süsteemse seletamise võimalustest, millele viitasin artikli algul, on siiani aktuaalne. Ehkki kuni tänaseni taolist kõikehõlmavat teooriat sõnastatud pole, on selle poole püüdnud juba rohkem kui saja aasta jooksul.

Mitte kõiki seniseid mobiilsuse seletamise katseid ei saa nimetada teooriateks: paljude taoliste puhul on tegemist pigem tüpoloogiatega (suure hulga mobiilsust puudutavate fenomenide rühmitamised) või mudelitega (seaduspärasuste sõnastamine tüpoloogiate alusel). Varaseim süstemaatiline katse formuleerida migratsiooni

¹⁴ Vt **Boyle, P., Halfacree, K., Robinson, V.** Exploring Contemporary Migration. Longman, Harlow, 1998; **Castles, S., Miller, M. J.** The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World. Macmillan, London, 1998; **Castles, S.** International migration at the beginning of the twenty-first century: global trends and issues. – ISSJ, 2000, 165, 271 jj.

¹⁵ **Hirschfelder, G.** Die Auswirkungen der Amerikauswanderung auf die rheinischen Lebenswelten des 19. Jahrhunderts. – Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde, 2000, 154.

¹⁶ **Marschalck, P.** Deutsche Überseewanderung im 19. Jahrhundert. Ein Beitrag zur soziologischen Theorie der Bevölkerung. Ernst Klett Verlag, Stuttgart, 1973, 9; vt ka **Lee, E. S.** Eine Theorie der Wanderung. – Rmt: Regionale Mobilität. Koost G. Szell. Nymphfenburger Verlagshandlung, München, 1972, 117; **Castles, S.** International migration at the beginning of the twenty-first century: global trends and issues, 269.

¹⁷ **Horstmann, K.** Zur Soziologie der Wanderungen, 105; **Marschalck, P.** Deutsche Überseewanderung im 19. Jahrhundert, 9.

(statistilisi) seaduspärasusi pärineb geograaf Ernest George Ravensteinilt aastast 1885. Konkreetse tüpologia kõrval¹⁸ sõnastab ta järgmised seaduspärasused: inimesed liiguvad tihedasti asustatud piirkondadest hõredamini asustatusesse, vaesematest piirkondadest rikkamatesse. See oli suur üldistus, mis ei rajanenud ühelgi konkreetsetel migratsiooniliikumisel, olles oma iseloomult ebaajalooline. Samas on see traditsioon püsinud ka 20. sajandi demograafide, mõnede geograafide ja majandusteadlaste töödes. Ravensteini tähelepanekust, et liikumine kahe linna vahel on võrdeline linnade elanike arvuga ja pöördvõrdeline linnadevahelise kaugusega, on aluseks gravitatsioonimudelile migratsiooniuurimises. Teine, tõmbe- ja tõukejõudude mudel (*pull-push*-mudel), erineb gravitatsioonimudelitest vaid selle poolest, et tuuakse välja rohkem rände põhjusi, näiteks majandusolud lähte- ning sihtkohamaal. Sellest mudelist lähtuvaid teooriaid on nimetatud *pull-push*-teooriateks seetõttu, et neis nähakse migratsiooni põhjusi tõuke- ja tõmbefaktorite kombinatsioonidena. Tõukefaktoritena tuuakse välja rahvastiku juurdekasv, madal elatusstandard, majanduslike võimaluste puudumine ja poliitiline surve; tõmbefaktoritena töajõupuudus, vaba maa olemasolu, head majanduslikud tingimused ja poliitilised vabadused.¹⁹

Tõuke- ja tõmbejõudude teooriate orienteeritus eelkõige majanduslikele faktoritele jätab sageli vaatluse alt kõrvale sotsiaalsed, kultuurilised, ajaloolised või psühholoogilised mõjurid rändeotsustuse tegemisel. Need on kohaldatud peamiselt 20. sajandi suurte rändevoogude seletamisele, kuid paljudel juhtudel ei ole need suutelised seletama konkreetseid arenguid.²⁰ Prevaleerib tulude-kulude ratsionaalne võrdlus. Tõuke- ja tõmbejõudude mudelil on ühist neoklassikaliste tööturuteooriatega, mida esitavad peamiselt majandusteadlased. Neid teooriaid on sarnaselt tõuke- ja tõmbejõudude teooriatega süüdistatud tegelike protsesside lihtsustamises ning võimetuses selgitada konkreetseid liikumisi või ennustada tulevikku.

Vahel pole küsimus selles, miks inimesed rändavad, vaid pigem selles, miks nad seda ei tee – näiteks USA lõunaosariikide mustanahalised, kes jäid oma elupaikadesse, vaatamata lintšimistele pärast Ameerika kodusõda. Tõuke- ja tõmbejõudude, samuti neoklassikaliste tööturuteooriate eelduseks on universaalne paiksus²¹, kuid see ei ole nende ainus nõrkus. Peamiselt majanduslikele faktoritele orienteeritud teooria, mis lähtub rände seletamisel makrotasandist, poliitilistest ja majanduslikest tingimustest, ei lase välja tuua rände motiivide kompleksset iseloomu.

¹⁸ **Ravenstein, E. G.** Die Gesetze der Wanderung, I, II. – Rmt: Regionale Mobilität. Koost G. Szell. Nymphenburger Verlagshandlung, München, 1972.

¹⁹ **Castles, S., Miller, M. J.** The Age of Migration. International Population Movement in the Modern World. The Guilford Press, New York, 1993, 19.

²⁰ Vt **Jürgenson, A.** Siberi eestlaste territoriaalsus ja identiteet. Tallinna Pedagoogikaülikool, Tallinn, 2002, 61.

²¹ **Petersen, W.** Eine allgemeine Typologie der Wanderung. – Rmt: Regionale Mobilität. Koost G. Szell. Nymphenburger Verlagshandlung, München, 1972, 97.

Empiirilised uurimused näitavad, et välja ei rända sugugi mitte kõige vaesemad elanikkonna kihid²², samuti ei rännata mitte niivõrd kõige vaesematest maailma piirkondadest rikkastele – hoopis sagedamini rändab välja keskklass ja pigem piirkondadest, mis ei kuulu vaesimate maade kategooriasse (*least-developed countries*), vaid pigem maadest, milles leiavad aset majanduslikud ning sotsiaalsed arengud. Samuti ei rännata tegelikult mitte eelkõige hõredasti asustatud piirkondadesse, vaid Euroopa kontekstis näiteks Saksamaale või Hollandisse – riikidesse, mille asustustihedus on väga suur. Tõuke- ja tõmbejõudude mudel ei seleta ka ära, miks alžeerlased rändavad eelistatult Prantsusmaale ning mitte Saksamaale. Näeme taas vaatlusaluse migratsioonimudeli vajakajäämisi eri rändefaktoritega arvestamisel. Oluliselt paremad pole selles plaanis ka teised makrotasandi teooriad, kuivõrd need keskenduvad ikkagi peamiselt vaid majanduslikele faktoritele: tõmbe- ja tõukejõudude teooria edasiarendusena tekkinud nn *segmented labour market theory*, *world-system theory*²³. Seetõttu rõhutavad paljud teadlased vajadust integreerida migratsioonimudelitesse poliitilised, sotsiaalsed ja kultuurilised faktorid.²⁴

Mikroteoreetilised mudelid

Varasemad makroteoreetilised mõisted nagu tõmbe- ja tõukefaktorid, st laialt ulatuslikud institutsionaalsed faktorid, asendusid 1960. aastate ränduurimises argipraktikatest lähtuvate mõistetega, individuaalsete rändeotsustuste personaalsete ning situatiivsete faktoritega. Üritamata esitada siinkohal täielikku ülevaadet mikrotasandi teooriatest (uusklassikaline majandusmudel, inimkapitali teooria, sotsiaalse võrgustiku teooria jt), mainitagu vaid, et mikroteooriate pooldajate peamine etteheide makroteoreetikutele on olnud see, et nad ei pööra oma struktuurilistes seletustes piisavat tähelepanu situatiivsete konteksttingimuste mõjul rändest huvitatud isikute väärtushinnangutele. Mikrotasandi teooriates rõhutatakse üksikisiku tähtsust rände vallandumisel – see on üksikisik, kes võtab vastu otsuse minna või jääda. Lähtutakse sellest, et inimesed rändavad puuduse mõjul sihtkohta, et seal puudusest vabaneda. Kui makroteooriates oli eelduseks, et inimesed reageerivad keskkonnaimpulssidele sarnaselt, siis mikroteooriates lähtutakse sellest, et inimeste reageerimine keskkonnaimpulssidele on erinev.²⁵

²² Vt **Jürgenson, A.** Siberi eestlaste territoriaalsus ja identiteet, 80–81.

²³ **Morawska, E.** International Migration: Its Various Mechanisms and Different Theories That Try to Explain It. Willi Brandt Series of Working Papers in International Migration and Ethnic Relations. No 1. Malmö University, Malmö, 2007.

²⁴ Vt **Castles, S.** International migration at the beginning of the twenty-first century: global trends and issues, 271 jj; **Castles, S., Miller, M. J.** The Age of Migration. International Population Movement in the Modern World, 20–21.

²⁵ **Nauck, B.** Sozialstrukturelle und individualistische Migrationstheorien. – Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 1988, 40, 22; **Kulu, H.** Eestlaste tagasiränne 1940–1989. Lääne-Siberist pärit eestlaste näitel. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 1997, 48.

Alates 20. sajandi viimastest kümnenditest on migratsiooniuurimises haaratud konkreetsete rännete analüüsimisse immigrandi enda praktikaid, hoiakuid ja arvamusi, tähendust on omistatud psühholoogilisele kohanemisele, isiklikele suhetele, peremustritele, sõprus- ning kogukonnasuhetele. See informaalne võrgustik seob migrandid ja mittemigrandid sotsiaalsete rollide ning isikutevaheliste suhete kompleksesse võrgustikku. Need sidemed on kahetised: nad seovad migrante ja mittemigrante päritolumaal, aga samuti (kooperatsiooni, konkurentsi ning konflikti suhetes) immigrante vastuvõtva maa rahvastikuga.²⁶

20. sajandi viimastel kümnenditel sõnastati terve rida nn mobiilsuse elutsükli mudelid: migrandid jagati vanuseklassidesse ja näidati, et eri vanuserühmades on migratsioonisagedus erinev. Kui vanuserühmas 20–25 (või mõningates mudelites ka 20–30) eluaastat on see kõige kõrgem, siis hiljem hakkab see langema, tehes veel vanuserühmas 45–50 eluaastat läbi kerge tõusu. Vanuserühmi moodustades on võimalik eristada elufaase, millel on otsustav mõju muutustele migreerumisageduses. Samas mõõndakse enamasti, et elutsükli mudel(id) pole üldkehtiv(ad) – see (need) on seotud konkreetse ajastu, paiga ja ühiskonnatüübiga, st vanuserühmade piirid võivad varieeruda.²⁷

Migratsioon ja paigaseosed

Mikroteooriates ja komplekssetes²⁸ mudelites rõhutatakse inimese subjektiivseid otsuseid. Samuti rõhutatakse neis inimiterritoriaalsuse faktorit. Migratsioonide vallandumise olulise tegurina tematiseeritakse paiga tähendust ja inimese seoseid paigaga. Selles nähakse võtmetegurit, mis selgitab inimeste rändekäitumist: seostel konkreetse paigaga on oluline tähendus inimeste otsuses paigale jääda või välja rännata.

S. Shumaker, A. Gerald ja J. Conti võtavad paigalejäämise eelistuskomponendid kokku koondnimetusse *paigaseos* (*attachement to place*). Indiviidi või grupi ja ta asumiskeskkonna vahel areneb välja positiivne afektiivne side, mille faktoritena esitatakse: 1) füüsiline meeldivus ja ressursside rohkus, mis tagab suurema hulga inimeste vajaduste rahuldamise; 2) vabadus välja valida vajadusi enim rahuldav elupaik. Nimetatud autorid toonitavad individuaalsete aspektide olulisust paigaseose tekkel; 3) inimeste loodud sotsiaalne võrgustik seob mingi paigaga ja võib olla oluline paigaseose tekkel; 4) paigaseose tekkimist mõjutab ka uue elupaiga võrdlus eelmistega.²⁹

Analoogne on Wolperti teooria, kus on oluline kaal mõistel *paiga kasulikkus*, st väärtus, mille inimene omistab teda ümbritsevale keskkonnale. Paiga kasulik-

²⁶ Castles, S., Miller, M. J. The Age of Migration. International Population Movement in the Modern World, 22.

²⁷ Vt Hansen, G., Wenning, N. Migration in Vergangenheit und Zukunft. Hagen, 1991, 20.

²⁸ Mikro- ja makrostruktuure sünteesivates, vt Morawska, E. International Migration: Its Various Mechanisms and Different Theories That Try to Explain It, 11.

²⁹ Shumaker, S., Gerald, A., Conti, J. Understanding mobility in America. – Rmt: Home Environments. Koost I. Altman, C. M. Werner. Plenum Press, New York, 1985, 241–242.

kus on inimese antud hinnang, mis määrab, kas inimene on ümbritsevaga rahul või mitte. Kui paiga kasulikkus väheneb ärritusläveni, viib sellest tulenev rahulolematu rändeotsuseni. Koha kasulikkus võib väheneda nii keskkonna muutudes kui ka seoses elutsükliga.³⁰

Ära tasub nimetada ka Shumakeri mobiilsuse kontekstuaalset mudelit, milles rõhutatakse inimese eri vajadusi, millest osa leiab rahuldumist oma koduses keskkonnas. Kui keskkond ei rahulda vajadusi, tunnevad inimesed end ebamugavalt ja on motiveeritud muutma situatsiooni nii, et väheneb rahulolematu. Võimalusi selleks on mitmeid, ühena tuleb kõne alla paiga vahetus.³¹

Viimati nimetatud mudelitega kooskõlas on autor koostanud uurimuse Siberi eestlaste identiteedist ja paigaseostest.³²

MUDELITEST DIHHOTOOMIATENI: VABATAHTLIK JA SUNNIVIISILINE VÄLJARÄND

Paigaseoste rõhutamine on üks olulisi sümptomeid 20. sajandi lõpu migratsiooni-teooriates. Selle üheks ajendiks on olnud vajadus korrastada väga eripalgelisi migratsioonitüpoloogiaid: migratsiooni kohta on viimastel kümnenditel ilmunud rohkem kirjandust kui kunagi varem, samuti on teadlased avardanud oma uurimisteede kontseptuaalset, geograafilist ja ajalist haaret. Migratsiooni kui uurimisteede järjest suurenev "haralikus" on viinud selleni, et uurijatel on järjest raskem üksteise tegemistega kursis olla. See, et üldistavate teooriate sõnastamise võimaluste osas ei tunta just suurt optimismi, tuleb välja järgnevast Myron Weineri tsitaadist:

Kui on olemas üks ja ainus "seadus" migratsiooni kohta, siis on see see, et migratsioonivoog, kui ta kord alguse on saanud, tekitab omalt poolt täiendava voo.³³

Frustreriv äratundmine ei ole siiski piisav põhjendus, loobumaks järjest suureneva mudelite hulga korrastamisest. Migratsioonimudelite järsul vähendamisel on aga oma miinuspool: mudelite redutseerimine konkreetseteks dihhotoomiateks toob kaasa analüütilise raamistiku potentsiaali isoleerimise, st väheneb mudelite seletav/selgitav potentsiaal. Paiksuse ja mobiilsuse dihhotoomia kõrval on üheks peamiseks diskuteeritavaks dihhotoomiaks sunniviisilise ning vabatahtliku migratsiooni eristamine. Nii vabatahtlik kui sunniviisiline ränne võivad puudutada kas üksikisikut või suuri rahvamasse. Roomlaste põgenemine Põhja-Aafrikasse ja Väike-Aasiasse pärast Rooma vallutamist Alarichi poolt 410. aastal, põgenevad massid, kes vandaalide ning hunnide eest pakku läksid, Tšingis-khaani eest põgenejad, 30-aastase sõja jalust pagejad, hugenottide ja mennoniitide pagemine, Prantsuse aadli ning vaimulikkonna pagemine Suure Prantsuse revolutsiooni

³⁰ *Cit. Kulu, H.* Eestlaste tagasiränne 1940–1989. Lääne-Siberist pärit eestlaste näitel, 49–50.

³¹ *Shumaker, S., Gerald, A., Conti, J.* Understanding mobility in America, 244–245.

³² *Jürgenson, A.* Siberi eestlaste territoriaalsus ja identiteet.

³³ *Cit. Huntington, S. P.* Tsivilisatsioonide kokkupõrge ja maailmakorra ümberkujunemine, 253.

päevil, sakslaste pagemine Teise maailmasõja ajal n-ö idaaladelt, sh Baltikumist, on tähised, mida sageli sunniviisilisest migratsioonist kõneldes välja tuuakse. Sageli paigutatakse taolised ränded samasse kategooriasse nn sundümbervasustamisega: sundümbervasustamised Karl Suure ajal; aastail 1947–1950 sunniti valitsuste poolt religioossetel põhjustel lahkuma Pakistanist Indiasse 10 miljonit ja Indiast Pakistani 7 miljonit inimest.³⁴ Kuid kas sundümbervasustamine ja põgenemine on sama kategooria nähtused? Kui päritolumaal vallutatakse võõrvõimu poolt, mis suure tõenäosusega hakkab paiga elanikke represseerima, kas siis okupatsiooni eest põgenemine on sunnitud või vabatahtlik?

Euroopa migratsiooni ülevaadet tavaliselt ei puuduta juutide, mustlaste jt ohvrite transportimist kontsentratsioonilaagritesse, GULAG-i ei vaadelda töömigratsiooni kontekstis – ja täiesti õigustatult, sest inimestel puudus igasugune valikuvabadus. Kuid kas need mobiilsused kuuluvad pagemisega samasse kategooriasse? Kas ei peaks eristama rändeid, mille puhul puudub migrantil vaba valik täiesti, rännetest, kus vähemalt tinglikult saab rääkida migrandi enda otsusest välja rännata?

Kui rännatakse kahe võrdväärse paiga vahel, kus elutingimused on head, näib tegemist olevat vabatahtliku väljarändega. Kui aga pagetakse näljahäda eest, siis kuivõrd on taoline pagemine vabatahtlik? Või kui päritolumaal puudub töövõimalus või kui leidub tööd vaid näguripalga eest, kas siis on väljaränd vabatahtlik või sunniviisiline?

Mitmed autorid on õigustatult viidanud vabatahtliku ja sunniviisilise migratsiooni eristamise problemaatilisusele.³⁵ Sageli on soovitatud sunniviisiline ränne (kusjuures varasemates tekstides on nii pagendamine, evakueerimine kui põgenemine sageli ikkagi ühise nimetaja alla viidud) rände kitsamast definitsioonist hoopis välja jätta.³⁶ Sõjavangide ja üldse vangide migratsiooni ei peeta migratsiooniks. Esineb ka vastupidist tendentsi: autorid, kes fookustavad oma tähelepanu sunniviisilisele rändele, vaadates sageli vabatahtlikust migratsioonist üle. Näiteks Kolmanda Maailma migratsiooni käsitlevad uurimused jätavad sageli mulje, et seal on vabatahtlik migratsioon praktiliselt tundmatu (v.a Aasia võõrtöölised).³⁷

Vabatahtliku väljarännu puhul peetakse tavaliselt silmas töömigratsiooni: minnakse majanduslikel, st parema palga vms majandusliku kasu saamise eesmärkidel. Vabatahtliku ja sunniviisilise migratsiooni dihhotoomia põhineb eeldusel, et vabatahtlikke (töö)migrante peletab kodunt võõrsile majanduslik motivatsioon, sundmigrante/põgenikke aga sõda, jälitamine/tagakiusamine, loodusõnnetused vms.

³⁴ Nt **Grinberg, L., Grinberg, R.** Psychoanalyse der Migration und des Exils, 20.

³⁵ **Castles, S., Miller, M. J.** The Age of Migration. International Population Movement in the Modern World, 26; **Lucassen, J., Lucassen, L.** Migration, migration history, history: old paradigms and new perspectives. – Rmt: Migration, Migration History, History. Koost J. Lucassen, L. Lucassen. Peter Lang, Bern, 1997, 10; **Hansen, G., Wenning, N.** Migration in Vergangenheit und Zukunft, 20.

³⁶ Nt **Marschalck, P.** Deutsche Überseewanderung im 19. Jahrhundert. Ein Beitrag zur soziologischen Theorie der Bevölkerung; **Bade, K. J.** Vom Auswanderungsland zum Einwanderungsland. Deutschland 1880–1980. Colloquium-Verlag, Berlin, 1983.

³⁷ Nt **Potts, L.** The World Labor Market: A History of Migration. Zed Books Ltd, London, 1990.

Ehkki põgenike ja vabatahtlike (töö)migrantide migreerumise motiivid põhimõtteliselt erinevad, on praktikas erinevused tegelikult väiksemad, kui üldiselt arvatud.³⁸ Järgnevalt illustreerin mõlemat – vabatahtlikku ja sunniviisilist väljarändu – konkreetsete näidetega ning esitan küsimuse: kui vabatahtlik on vabatahtlik ja kui sunniviisiline on sunniviisiline migratsioon?

KUI VABATAHTLIK ON VABATAHTLIK MIGRATSIOON?

Mida tähendab migratsiooni vabatahtlikkus? Jan Lucassen esitab ajaloolise näite Itaaliast. Igal aastal siirdusid hooajatöölised Appenniinidelt Campagna Romanasse vilja koristama. Ühelt poolt on kahtlemata tegemist vabatahtliku töömigratsiooniga, kuivõrd keegi otseselt inimesi selleks ei kohustanud. Lähemal vaatlusel selgub aga, et need töölised, trotsides kõikvõimalikke ohte, k.a malaariat, olid selleks hooajatööks sunnitud – neid sundisid võlad suurmaaomanikele. Nende teenistuses olevad agendid hoolitsesid selle eest, et mägilastel oleksid talve lõppedes varud otsas ja nad elaksid puuduses, mis sunniks neid laenu võtma. Võlgade katteks tuli neil aga suvel Campagna Romanasse tööle siirduda, millest suurmaaomanikud olid otseselt huvitatud.³⁹

Teine näide on Siberist. 19. sajandil rändas Siberis ringi tuhandeid ilma kindla elu- ja töökohata inimesi (nn *bradjaagad*), enamasti oli tegemist suuremate või väiksemate kuritegude eest Siberisse asumisele saadetutega, kes olid pagened neile asumiseks määratud küladest. Üks nende töötamisvõimalusi oli palgatöö talunike juures, eriti heinateol. Neile anti süüa ja pisut raha, mille nad sageli maha jõid. Sulastena tegutsesid vähesed, sest talunikel oli komme väljasaadetuid eba-inimlikult kurnata ja võlgade eest ikkesse panna. Lisaks põllutööle leidsid väljasaadetud rakendust kaevandustes, kullapesul ja muudes ettevõtetes. Nende töötingimused polnud oluliselt paremad sunnitööliste omadest, erinevus nende kahe kategooria vahel oli kohati nii väike, et raske on tagantjärele identifitseerida, kes oli sunnitööline ja kes palgatööline.⁴⁰ Nii oli siis tegemist inimestega, kes ühes taustsüsteemis on sunniviisilised migrandid (väljasaatmine Euroopa-Venemaalt), teises vabatahtlikud migrandid (hulkurlus mööda Siberit) ja kolmandas taas sunniviisilised (pärisorjusesarnased tingimused kaevandustes).

Kolmas näide: “vabatahtlikud”, kes värvati põgenikelaagrites Saksamaal ja Austrias pärast II maailmasõda, siirdusid oma värbajate poolt määratud töökohtadesse küll vabatahtlikult, kuid nende töö- ning elutingimused meenutasid mõningatel hinnangutel pärisorjust.⁴¹ Analoogne on paljude Kolmandast Maailmast pärit

³⁸ Vt **Richmond, A. H.** Sociological theories of international migration: the case of refugees. – *Current Sociology*, 1988, **36**, 2, 19–20.

³⁹ Vt **Lucassen, J.** *Migrant Labour in Europe 1600–1900: The Drift to the North Sea*. Croom Helm, London, 1987, 118.

⁴⁰ **Jürgenson, A.** *Siber – vabaduse ja vangiahelate vahel*. Argo, Tallinn, 2008, 168.

⁴¹ Vt **Kay, D., Miles, R.** *Refugees or Migrant Workers? European Volunteer Workers in Britain 1946–1951*. London, 1992, 145.

võõrtööliste olukord Lääne tööstusriikides tänapäeval. Migrantide n-õ vahelduvate staatuste kohta praegusajal toob näited ka Susan F. Martin.⁴²

Niisiis pole alati võimalik selgelt eristada vabatahtlikku ja sunniviisilist (töö)migratsiooni.

Rände vabatahtlikkusel või sunniviisilisusel on mitmeid karakteristikuid, kuid peamine on küsimus valikuvõimalustest. Kui rääkida põgenikest kui sundmigrantidest, siis võib küsida: kas pealtnäha vägivaldne olukord ei jäta inimesele võimalust kõigele vaatamata paigale jääda? Või kui rääkida vabatahtlikest väljarändajatest, võib küsida vastupidi: kas normaalsed välised tingimused ei või varjata peidetud sisemisi ajendeid, mis sunnivad inimest kodupaigast lahkuma? Võtkem kas või artikli alguses toodud piibli näide Aabrami lahkumisest Jumala kutsel Kaanani-maale – siingi võib küsida: oli see minek vabatahtlik või sunniviisiline?

Või kui küsida konkreetsemalt: kas üks või teine isiksusetüüp võib “sundida” välja rändama? Psühholoogiline migratsiooniuurimine on oma varasemas ajaloos selle küsimuse üle vähemalt juurelnud. Näiteks väitis juba sada aastat tagasi G. S. Hall, et lapses esinevad kaks tendentsi: üks tsentripetaalne, mis kallutab teda kodu poole, ja teine tsentrifugaalne, mis kallutab kodunt välja. 1950. aastatel toodi erialakirjanduses välja kaks täiskasvanute tüüpi suhtumises kodusse: seotud (*attached*) ja sõltumatud (*independent*).⁴³ Lähtudes suhtest rändesse, eristas Michael Balint (1959) kaht kalduvust: *oknofiilia* ja *filobatism*. Oknofiil kaldub kinni hoidma kindlast ja stabiilsest – ta sõltub paikadest, asjadest ning kaasinimestest. Tal on tavaliselt palju sotsiaalseid kontakte ja ta vajab enda läheduses pidevalt kedagi, kes teda mõistab. Filobaat aga väldib sidemeid ja kaldub sõltumatuse poole. Ta otsib seiklusi, reise ja eriti uusi emotsioone. Inimesed ja asjad takistavad teda ning ta eemaldub neist kerge südamega. Niisiis on oknofiil rohkem seotud paiga ja inimestega ega kaldu migreerima, filobaati aga loomusund lausa kallutab selle poole.⁴⁴

Hilisematel kümnenditel on mõned autorid väitnud, et kalduvus rändele on skisoidsetel isikutel suurem, kuna neis polevat välja arenenud paigasse juurdumist. Teiste meelest sobivad rändeks paranoilised ja ebastabiilsed tüübid, keda jälitusmaania sunnib kodupaika maha jätma. Kolmandate meelest sobivad välja rändama aga tugeva egoga inimesed, sest nad on võimelised riskima.⁴⁵

Psühholoogilise rändeuurimise oht on jätta arvestamata rände isiksusevälised tegurid, mis tulenevad asukohamaa kogu ühiskonna ajaloolisest, ühiskondlik-poliitilisest ja majanduslikust arengust ning siirdemaa konkreetsetest tõmbavatest teguritest – tänapäeva rändeuurimine on taolistest spekulatsioonidest ka üldiselt loobunud, kuid küsimus vabatahtliku rände ajenditest pole kaugeltki lõplikult lahendatud.

⁴² **Martin, S. F.** Forced migration and professionalism. – IMR, 2001, **35**, 1, 231.

⁴³ **Malmberg, T.** Human Territoriality. Mouton, Paris, 1980, 110.

⁴⁴ **Balint, M.** Thrills and Regressions. The Hogarth Press and the Institute of Psycho Analysis, London, 1959; *cit.* **Grinberg, L., Grinberg, R.** Psychoanalyse der Migration und des Exils, 21–23.

⁴⁵ **Grinberg, L., Grinberg, R.** Psychoanalyse der Migration und des Exils, 24.

KUI SUNNIVIISILINE ON SUNNIVIISILINE MIGRATSIOON?

Sarnaselt vabatahtliku migratsiooniga tekitab küsimusi ka sunniviisilise migratsiooni n-ö puhas tüüp. Nii kujutab Pieter Emmer ühes oma artiklis paljude näidete varal⁴⁶ sundmigrante mitte eelkõige ohvritena, vaid näitab, et ka sundmigrantidel on oma isiklikud motiivid migreerumiseks ja et nad taotleavad aktiivselt enda ning oma perekonna (majandusliku) olukorra parandamist. Seda suhteliselt uut paradigmat toetab ka näiteks David Elfis⁴⁷, kes viitab vabatahtliku ja sunniviisilise migratsiooni omavahelisele sõltuvusele ja ei poolda nende vaatlemist dihhotoomiana.

Esimene näide on 16. sajandi Hollandist. Tollal immigreruti massiliselt Lõuna-Hollandist – tegemist oli põgenikega, sest protestantidena olid nad katoliiklastest Hispaania valitsejate surve all. Teisalt oli aga migreerumise otsuse langetamisel tähtis ka majanduslik mõjur: Lõuna-Hollandi tekstiilitööstus kiratses, paremaid võimalusi nähti vastset sõltumatuks saanud Hollandi Vabariigis. On rõhutatud, et pea kõikidel tollastel põgenikel olid olulised poliitilised ja majanduslikud motiivid kombineeritult.⁴⁸

Oluline probleem põgenikega on, et vastuvõtivate maade valitsused defineerivad neid põgenikena sageli kas ideoloogilistel või majanduslikel kaalutlustel. Näiteks ajavahemikul 1981–1987 (Ronald Reagani presidendiks oleku ajal) pärines 91,3% USA-sse vastu võetud põgenikest kommunismileeri maadest⁴⁹ – nähtust saab vaadelda selgelt külma sõja instrumendi ja tagajärjena. Mõneti sarnane on olnud olukord Venemaa sakslastega. Pärast II maailmasõda taotles Saksamaa Liitvabariik nende tagasipöördumist Saksamaale kompensatsiooniks – sõja puhkemise järel olid Venemaa sakslased küüditatud Siberisse ja Kesk-Aiasse.⁵⁰ Tänapäeval kulgeb aga sakslaste migratsioon Venemaalt Saksamaale pigem majanduslikel motiividel kui jälitamise vms tõttu (nagu kõlas algselt kutsumise argument).⁵¹

Näitena sobivad siin ka Venemaalt/Nõukogude Liidust peamiselt 1980. aastatel Iisraeli emigreerunud juudid: nende teadmised juudi kultuurist ja Iisraeli riigist olid kesised, samas, nagu kirjutavad Maria N. Yelenevskaya ning Larisa

⁴⁶ **Emmer, P. C.** Was migration beneficial? – Rmt: Migration, Migration History, History. Koost J. Lucassen, L. Lucassen. Peter Lang, Bern, 1997.

⁴⁷ **Elfis, D.** Seventeenth century migration and the slave trade: the English case in comparative perspective. – Rmt: Migration, Migration History, History. Koost J. Lucassen, L. Lucassen. Peter Lang, Bern, 1997, 87 jj.

⁴⁸ **Lucassen, J., Lucassen, L.** Migration, migration history, history: old paradigms and new perspectives, 15.

⁴⁹ Samas, 14.

⁵⁰ Vt **Meissner, B.** Die Deutschen in der sowjetischen Nationalitätenpolitik und ihre Stellung in den deutsch-sowjetischen Beziehungen. – Rmt: Die Russlanddeutschen gestern und heute. Koost B. Meissner, H. Neubauer, A. Einfeld. Markus Verlag, Köln, 1992, 16–17.

⁵¹ Vt **Jürgenson, A.** Siberi eestlaste territoriaalsus ja identiteet, 57.

Fialkova, “demonstreerisid nad tugevat seotust vene ja nõukogude kultuuriga...”⁵²
Neist enamiku motiiv migreerumiseks polnud etniline jälitamine, vaid sotsiaalsed ja majanduslikud võimalused.⁵³

1944. AASTA SUURPÕGENEMISE NÄIDE

Pikemalt peatun siinses vägagi problemaatilises kontekstis suurpõgenemise näitel Eestist 1944. aasta suvel-sügisel, mil kümned tuhanded eestlased pagesid Läände – teema, mida on Välis-Eestis aastakümneid ja taasiseseisvumise järel ka Eestis rohkelt reflekteeritud. Põgenemise peamiste põhjustena on kirjanduses välja toodud hirm venelaste ja uute repressioonide ees: inimestel olid selgelt meeles 1940/41. aasta arreteerimised, mahalaskmised ning küüditamised, mille kordumist kardeti.⁵⁴ Kas tollased minejad olid vabatahtlikud või oli see sunnitud minek?

On inimlikult arusaadav, et taolist küsimuseasetustki peetakse Välis-Eesti ringkondades ketserlikuks. Mõistetav on väliseesti literaadi, omal ajal põgenemistee läbi teinud Hellar Grabbi reaktsioon, kui ta kirjutab:

Mulle on jäänud mulje, et Eestis ei mõisteta alati selle suure põgenemise olemust ja põhjusti. Näiteks on uue iseseisvusaja teatmeteostes, kaasa arvatud “Eesti entsüklopeedia”, paljude sellel ajal lahkunute kohta sageli öeldud “siirdus Saksamaale”, “emigreerus Rootsi”, või koguni “asus Poola kaudu elama Saksamaale”.⁵⁵

Eriti näib Grabbit ärritavat Aili Aarelaiu seisukoht seoses Siim Kallase ähvardusega, et nn Esimene Eesti lahkub kodumaalt, kui Teine Eesti nõuab sotsiaalseid õigusi. Aarelaid kirjutab:

Olen pidanud palju mõtlema pagulusest ja 1944. a. paadipõgenikest. Vahel on mul tunne, et siisju laskiski üks Esimene Eesti (poliitikud, pangahärrad) jalga.

Võrdlus on Grabbi meelest kohatu⁵⁶: ühel juhul oli tegemist põgenemisega ähvardava ohu eest, teisel juhul lahkuks eliit vabatahtlikult n-ö parematele jahimaadele. Grabbi arvamendid on konteksti arvestades mõistetavad. Ta lähtub *a priori* eeldu-

⁵² **Yelenevskaya, M. N., Fialkova, L.** My poor cousin, my feared enemy: the image of Arabs in personal narratives of former Soviet in Israel. – Folklore, 2004, 115, 78.

⁵³ **Lucassen, J., Lucassen, L.** Migration, migration history, history: old paradigms and new perspectives, 14.

⁵⁴ Nt **Kool, F.** DP Kroonika. Eesti pagulased Saksamaal 1944–1951. Eesti Arhiiv Ühendriikides, Lakewood, New Jersey, 1999, 6; **Jõgi, M.** Lümända ja Kihelkonna valla paadipõgenikud 1944. aastal. (Saaremaa muuseum. Kaheaastaraamat 1999–2000.) Kuressaare, 2001, 270; **Papp, D.** Põgenemine Läände. (Saaremaa muuseum. Kaheaastaraamat 1999–2000.) Kuressaare, 2001, 281; **Grabbi, H.** Suur põgenemine: märkmeid, mõtteid, mälestusi. – Looming, 2004, 9, 1369; **Saar, E.** Põgenemine Rootsi 1944. aasta hilissuvel ja sügisel. – Tuna, 2004, 3, 66; **Saar, E.** Suur põgenemine Läände. – Lee, 2005, 11, 47; **Eelmae, U.** (koost). Põgenemine kodumaalt 1943–1944. – Harjumaa Uurimusi, 2005, 7, 150 jj.

⁵⁵ **Grabbi, H.** Suur põgenemine: märkmeid, mõtteid, mälestusi, 1371.

⁵⁶ Samas, 1372.

sest, et tollased põgenikud lahkusid Eestist sunniviisiliselt. Väliseesti põgenemisloos retseptioonis ja mälestustes kohtab suuri üldistusi, mis justkui ei annagi võimalust kaksipidi mõtlemiseks. Näiteks:

K õ i k [autori sõrendus – A. J.] eestlased teadsid, mille eest nad põgenesid.⁵⁷

Põgenemise retseptioon Välis-Eestis (ja selle mõjul ka taasiseseisvunud Eestis) on olnud suhteliselt ühtlane, kuid põgenemise põhjusi peale represseerimise hirmu on välja toodud äärmiselt harva. Iseenesest on see ju ka mõistetav: põgenemislugu on Välis-Eesti kogukondades põhjanev jutustus, millele ongi suuresti rajatud Välis-Eesti essentsiaalne missioon: eesti kultuuri säilitamine, edasikandmine ja vabadusvõitlus. Seetõttu eristusid pagulasajakirjanduses jm õige ruttu need versioonid põgenemisloost, mis kõige paremini neid eesmärke teenisid, kujunedes arhetüüpseteks skeemideks.⁵⁸ Oluline on siinkohal pöörata tähelepanu protsessidele “ühiskondlikus mälus”, mille käigus inimeste poolt erinevalt kogitud sündmused muutuvad poliitiliselt “kasulikuks” ja müüdistuvad. Seega leiab aset sündmuste “traumatiseerimine” ühiskondlikus mälus kanooniliseks kannatuslooks.⁵⁹

Kuigi enamasti domineerivadki suurt põgenemist puudutavates kirjutistes, sh põgenike mälestustes, lahkumise poliitilised ajendid, koorub näiteks Tiina Kirsi koostatud mälestuste kogumikus “Rändlindude pesad” kohati välja lahkumise põhjuste mosaiiksus, milles näiteks majanduslikud ajendid pole sugugi viimasel kohal. Nii kirjeldab kogumiku esimese mälestusteksti autor majanduslikke probleeme 1940. ja 1941. aastal: kinnisvara riigistamise järel kaotas pere sissetuleku, tööd oli raske leida ja see ei vastanud prestiižile. Lisandus ka perekondlik moment: isa ja ema olid lahku läinud.⁶⁰ Lugejal ei jää üle muud, kui järeldada, et antud juhul oli rändeotsuse tegemisel majanduslikel ja perekondlikel põhjustel väga kaalukas osa. Seega ei ole ilmselt õige väita, et k õ i k tollased põgenikud lähtusid ühest ja samast ajendist.

Hilisema kaanonikujundamisprotsessiga saab tõlgendada ilmselt ka seda väidet, et kõik lootsid peagi koju tagasi pöörduda. Näiteks:

...oli ju kodumaa mahajätmine meie k õ i g i [autori sõrendus – A. J.] meelis ja mõtteis ajutise nähtusena; küllap varsti oleme jälle kodus tagasi.⁶¹

Võib leida näiteid selle kohta, et sugugi kõik ei mõelnud, et minnakse vaid ajutiseks:

⁵⁷ **Äro, J.** Suur pagu 1944. Lehekülgi “Eesti Kroonikast”, I. – Rahvuslik Kontakt, 1994, 3–4, 50.

⁵⁸ **Kirss, T.** Eessõna. – Rmt: Rändlindude pesad. Koost T. Kirss. Eesti Kirjandusmuuseum, Toronto Ülikooli Eesti Õppetool, Tartu, 2006, 11; **Kirss, T.** Põgenemisteedkonnad ja põgenemislood. – Rmt: Rändlindude pesad. Koost T. Kirss. Eesti Kirjandusmuuseum, Toronto Ülikooli Eesti Õppetool, Tartu, 2006, 624.

⁵⁹ Vt **Kirss, T.** Põgenemisteedkonnad ja põgenemislood, 617.

⁶⁰ Rändlindude pesad. Koost T. Kirss. Eesti Kirjandusmuuseum, Toronto Ülikooli Eesti Õppetool, Tartu, 2006, 19 jj.

⁶¹ **Vaigur, A.** Suur seiklus. – Rmt: **Marley, R. H.** (koost). Õigus ja tõde. Town Press, Kanada, 1987, 20.

Vend Oskar sõnas kätt ulatades: “Kallis õde, meie vist küll enam teineteist ei näe.”⁶²

Või teine näide:

Saksamaale mineku kohta teadsin, et see on jäädav.⁶³

On kirjutatud ka sellest, et inimesed ootasid viimase hetkeni olukorra muutumist, seda, et venelased Eestisse siiski ei jõua, ja lahkusid alles siis, kui sai selgeks, et imet ei sünni. Kuid lahkutud oli terve sõjaaja jooksul: juba sõja algul läks baltisakslaste *Umsiedlung*’iga kaasa umbes 4000 eestlast, osalt oma eesti päritolu maha salates ja sakslastena esinedes.⁶⁴ Kui võtta taustaks 1944. aasta massipõgenemine, siis kas kvalifitseerida *Umsiedlung*’iga kaasa läinud eestlasi vabatahtlike migrantide või põgenikena? Ühest vastust pole võimalik ilmselt anda. Esitan näitena ühe eesti mehe põhjenduse 1941. aasta *Umsiedlung*’iga kaasa-minemise kohta, mida ta alustab nii:

Mis põhjusel lahkusin kodumaalt: Arvan, et see oli minu kristlik tagapõhi ja tegevus.

Vastus võib üllatada, kuid mees kirjeldab pikalt seda, kuidas ta 1940. aasta oktoobris töölt vallandati. Konkreetset põhjust ei tea ta tänaseni, kuid oletab, et ajendiks võis saada see, et ta töö juures lõunatunnil söögipalvet luges.⁶⁵ Niisiis retrospektiivselt näeb tollane ümberasuja põhjuste jada, mis viis otsuseni välja rännata. Ja kuigi otsene ajend kodumaalt lahkumiseks võis olla töökoha kaotus, interpreteerib ta aastakümneid hiljem oma lahkumist ideoloogilise konfliktiga. Seega võiks küsida, kas tema puhul olid Eestist lahkumise põhjused majanduslikud või poliitilised. Küsimus on käesoleva artikli probleemiasetuse seisukohalt oluline, sest vastusest sõltub, kas tegemist on (töö)migrandi või poliitilise põgenikuga.

Kui 1944. aasta suvel evakueeriti ametlikus korras Rootsi 3700 eestirootslast, läks ka siis nendega kaasa paar tuhat eestlast, paljud neist tõestasid ametivõimudele oma rootsi päritolu võltsitud dokumentidega.⁶⁶ Ka nüüd võiks samamoodi küsida – veel ei olnud venelased Eestisse jõudnud, veel ei olnud massiline põgenemine alanud – kas olid need Rootsi lahkunud vabatahtlikud migrantid või põgenikud? Küsimus on tegelikult ju ka selles, kas on võimalik II maailmasõja kontekstis tõmmata ajalist piiri vabatahtlike migrantide ja põgenike vahele, ning kui on, siis kuhu? 16. septembril 1944 andis Hitler korralduse Saksa väed Eestist välja viia ja avalikkust teavitati Eesti loovutamisesest – see daatum puudutas küll eelkõige saksa mundris võidelnud eesti soost sõdureid, tsiviilelanikke aga otseselt mitte.

Ellen Liiv, hiljem Argentinast elanud kirjanik, kirjutab oma mälestusteraamatus, kuidas ta 1944. aasta septembris Vene vägede lähenedes Lõuna-Eestist ranniku poole liikus:

⁶² Kirss, T. Põgenemisteedkonnad ja põgenemislööd, 638.

⁶³ Rändlindude pesad, 131.

⁶⁴ Raag, R. Eestlane väljaspool Eestit. Ajalooline ülevaade. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 1999, 61.

⁶⁵ Eesti Rahva Muuseumi korrespondentide kirjad (KV) 1011: 372, mees, sünd 1909, USA.

⁶⁶ Raag, R. Eestlane väljaspool Eestit, 61.

Too ilus varasügisene öö. Rongi kihutades läbi lainja Kesk-Eesti maastiku tuli korraks meelde vana tuntud marsš “Karksi mägedel”. Olime tollal küll vist liiga noored oskamaks võtta midagi päris traagiliselt.⁶⁷

Ka see tsitaat ei ole päriselt kooskõlas hilisema kaanoniga, milles lahkumist kujutati eelkõige traumana.

1998. aastal koostas Eesti Rahva Muuseumi teadur Edgar Saar küsimuslehe “Põgenemine kodumaalt. Esimene aastakümme paguluses”, mis oli adresseeritud väliseestlastele ja mille esimene küsimus puudutaski Eestist lahkumise motiive. (*Mis põhjusel lahkusite kodumaalt?*) Üleskutsule reageeriti innukalt, aastaks 2000 oli Eesti Rahva Muuseumile laekunud 130 ankeedivastust, lisaks saadeti ka käsi-kirjalisi ja juba trükis ilmunud mälestusi, fotosid, dokumente jm.⁶⁸ Allikakriitilise märkusena olgu mainitud, et enamik ankeedivastustest peegeldab Eestist lahkumise motiivide osas Välis-Eesti aastakümnetepikkust poliitiliselt korrektset kaanonit: kardeti, et kordub 1940/41. aasta vägivald. See kollektiivselt aktsepteeritud tõlgendus on aastakümnetega justkui hermetiseerunud – seda küsimuse alla seada pole korrektne. Näiteks kirjutab keegi vastanutest justkui ärritunult:

Küsimuslehe esimene punkt tundub mulle kohatuna, sest arvan, et siin ainult üks vastus võimalik: me ei lahkunud kodumaalt, vaid põgenesime kommunistide eest.⁶⁹

Järgmine vastaja rõhutab eriti 1941. aasta juuniküüditamist, kuid tema vastusest koorub välja veel üks oluline moment, mis puudutab mälu, mäletamist ja mineviku tõlgendamist:

Mõrvad ja veelkord mõrvad ning piinamised olid venelaste meelelahutuseks 1940–1941 Eestis. Ma põlgasin ja kartsin neid. Võõrastav on pagulasele kuivõrd tolerantne on eestirahvas päale viikümmet aastat okupatsiooni venelase ja kommunistide suhtes. Nagu toona, samuti nüüd, valitsevad ja jagavad raha samad inimesed. Kasvas uusühiskond, patud unustati, Heino, minu õepoeg lausus toredalt: tuu 1941 aasta küüditamine olle nii ammu, tollest ei massa kõneldagi! Vot sulle. Meile 14. juuni oli tõsine Leinapäev, koosolekud ja kirikud. Tollel päeval püüdsime mailmale jälle teadaanda mis tehti ja mida tehakse väikese Eesti rahvaga.⁷⁰

Vastajast (ja paljudest teistest tema saatusekaaslastest) võib aru saada: juuniküüditamine kallutas paljusid Eestist lahkumise kasuks otsust langetama. Olulisem on aga see, et hilisematel aastatel on see aidanud tollast otsust nii enda kui kogukonna ees õigustada, iseenda pagulusse määramist põhjendada.

Üks naine kirjutab lakooniliselt:

Kodumaalt lahkumise põhjus oli sama mis kümnetel tuhandetel teistel saatusekaaslastel – ära kommunistide eest.⁷¹

Kuigi sellest kanoonilisest dogmast lähtub enamik vastuist, on siiski ka teistsuguseid vastuseid, millest koorub välja tõik, et põgenemine sisaldab endas ikkagi

⁶⁷ Liiv, E. Põhjast lõunasse. Mälestusi ja kommentaare. Kirjastus Välis-Eesti & EMP, Stockholm, 1992, 11.

⁶⁸ Saar, E. Eesti Rahva Muuseum pagulaseestlaste materjali kogumas. – Lee, 2000, 6, 54.

⁶⁹ KV 1013: 102, naine, sünd 1923, USA.

⁷⁰ KV 1006: 212, mees, sünniaasta ja praegune elukoht märkimata.

⁷¹ KV 1013: 282, naine, sünd 1921, Rootsi.

ka valikuid. Ja kui mõnel oli tõesti vaja langetada kiire otsus lahkumise poolt või vastu⁷², siis oli ka neid, kes kaalusid mineku plusse ja miinuseid pikemat aega. Igatahes ei olnud see päris une pealt tehtud otsus, nagu tunnistavad järgmised vastused:

Kui sakslased tulid sõja ajal, ütles minu ema (pärit Püssist): “Ükskõik kumb pool võidab sõja, meil siin piiri ääres ei ole tulevikku.”⁷³

Kodumaalt lahkumise üle hakkasin juba varakult pead murdma, peale Stalingradi lahingut. Oli selge, et sakslased sõda võita ei saa, selle üle ma ei muretsenud, sest olin tollal “kolmanda võimaluse” mees.⁷⁴

Sama vastanu tekst erineb ka oluliselt n-ö kaanonist – venelased pole siin hirmu peamine objekt:

Ega ma venelasi nii väga kartnudgi, esimesel sõjasuvel olin leidnud, et oma puruvigase vene keele peale vaatamata oli venelastega kergem läbi saada kui oma rahvusest punastega. Peale selle, kui need kes lahingutegevuse tõttu surma said ja need kes Siberisse veeti välja arvata, tapeti umbes kümme inimest, keda mina tundsin. Üks neist lasti maha sakslaste poolt ja ülejäänud tapeti oma punaste poolt, venelased ei tapnud ühtegi.

Mida ma kõige rohkem kartsin oli kolhoos, minu arust oli see kõige suurem kuritegu mis kommunistid inimsoo kallal toime saatsid. Orja ja surmalaagrid olid küll hullemad, aga seal ei olnud sama palju inimesi. Et minu kartused põhjendatud olid, seda said mahajääjad varsti oma naha peal tunda. Minu isa jõi kolhoosist saadud kahe inimese aastapalga ühe õhtuga maha ega jäänud õieti purjugi. Nüüd raugaeas võin ma komudele palju patte andeks anda, aga ühte ma neile kunagi andestada ei saa, nad viisid mu lapsepõlve kõige parema sõbra kolhoosi jõhkartite peksa ja naljutada. See oli minust kaksteist aastat noorem, ta nimi oli Arlo ja ta oli tori tõugu hobune.⁷⁵

Seega näib selle vastaja puhul olevat kaalukaasi lahkumise kasuks kallutanud mitte niivõrd hirm poliitiliste kui just majanduslike repressioonide ees.

Näiteks üks vastanu, kes põgenes Eestist 1944. aastal ja repatrieerus pärast sõda, kirjutab:

Lahkusime Eestist mitmete asjaolude kokkulangemise tõttu.

Neid asjaolusid lähemalt käsitledes ei nimeta ta hirmu küüditamise ees vms, vaid seda, et isa oli mobiliseeritud Punaarmeesse ja ema isakodu oli natsionaliseeritud.⁷⁶ Natsionaliseerimine tähendas inimestele üldjuhul majandusliku olukorra muutumist.

Kohati on vastused lakoonilised, toovad aga ometi välja Eestist lahkumise motiivide variaabluse, milles majanduslikud motiivid on olulisel kohal:

Olin näinud esimese okupatsiooni tegusi. Kaotanud tööandja.⁷⁷

Majanduslikud ajendid tulevad välja ka järgmistest mälestustest, mille on Eesti Rahva Muuseumile saatnud abielupaar USA-st:

⁷² Vt nt Rändlindude pesad, 193.

⁷³ KV 1009: 309, mees, sünd 1929, Rootsi.

⁷⁴ KV 1010: 69, mees, sünd 1927, Austraalia.

⁷⁵ Samas.

⁷⁶ KV 1009: 102, naine, sünd 1938, Poola > Eesti.

⁷⁷ KV 1006: 188, naine, sünd 1915, Rootsi.

Augustikuu hakkas lõpule jõudma ja rinne lähenes Pärnule. Oli kuulda nii ühe kui teise tuttava lahkumisest. Meie aga ehitasime oma pesakest. Paar kuud tagasi olime saanud endale esimese ilusa korteri ja meil polnud veel mõtet kuhugi minna. Siis aga lahkus Viktori tööandja Jakob Kombi, kelle bussiliinil Viktor sõitis. See pani ka meid otsust muutma. Viktor sai Siina Kombi isalt kalapaadi ja hakkas sellele bussi mootorit sisse seadma.⁷⁸

Hilisematel kümnenditel on põgenike kategooriasse justkui iseenesest inkorporeeritud ka tööteenistuslased, kelle lahkumise motiivid võisid ometi olla majanduslikud:

Osa Eesti naisi tulid vabatahtlikult Saksamaale tööle nii 43. aastal, kuna nad kuulusid sõja ajal töö kohustuse alla ja arvasid, et Saksamaal on paremaid töö võimalusi, kui Eestis tol ajal.⁷⁹

Keegi teine põhjendab tööteenistusse minekut hariduse taotlusega:

Ülikooli ei saanud, kui ei olnud teinud Saksamaal tööteenistust.⁸⁰

Isiklikke motiive lahkumiseks ei varja järgmine vastanu:

Minu tahtmine oli väljaspool Eestit meremehe ametit õppida. Selle täideviimiseks oli keeruline moodus vajalik. Pidin vabatahtlikult saksa lennuväe abiteenistusse minema.⁸¹

Kahtlemata nõuab suure põgenemise teema käsitlemine poliitilist taktitunnet, samas ka julgust teema kanooniliste tõlgenduste küsimuse alla seadmisel. Käesolevate ridade autor ei ole kindlasti seadnud eesmärgiks põgenemise traagikat pisendada – teades, et paljud kaotasid põgenemise käigus elu, et põhja läksid paadid ja laevad, kus terved perekonnad sees, et inimeste elusaatused pöörduti kodumaalt lahkumisega lõplikult teiseks. Samuti ei anna siin esitatud näitetekstid alust suure põgenemise senist tõlgendust kahtluse alla seada – muidugi ajendas tuhandeid inimesi lahkuma hirm venelaste ja esimese okupatsiooni vägivald kordumise ees. Ometi veenavad esitatud näited, et poliitiliste motiivide kõrval ei saa maha vaikida ka muid, sh majanduslikke – mitmete vastanute puhul näis see olevat peamine argument lahkumiseks. Ja veel: kui kaanonisse kuulub väide, et loodeti peatsele tagasipöördumisele kodumaale⁸², siis seegi kuulub sageli tõenäoliselt n-ö “järelmäletamise” repertuaari. See on mõistetav: oma põgenemise motiivide retrospektiivne hindamine peab olema halastav, põgenemisele otsitakse võimalikult tugevat õigustust, et oma tollast otsust õige ja vajalikuna teadvustada, selleks et endaga rahu leida. Minevikusündmuste esitamise üheks funktsiooniks ja põhjenduseks on iseenda saatuse selgeksrääkimine.

Kindlasti võib väita, et eri põgenemislood näitavad põgenemise kogemuslikku mitmekülgust ja selle mäletamise eri võimalusi.⁸³ Seejuures pole nende motiivide tagantjärele kindlakstegemine sageli enam võimalik – aastakümnetepikkusel mäles-

⁷⁸ KV 1006: 15, USA.

⁷⁹ KV 1012: 42, naine, sünd 1928, Inglismaa.

⁸⁰ KV 1012: 12, mees, sünd 1925, USA; vt ka KV 1009: 192, naine, sünd 1922, Rootsi.

⁸¹ KV 1011: 293, mees, sünd 1931, Austraalia.

⁸² **Raag, R.** Läänes elavate eestlaste rahvuslik identiteet ja kultuur 1944–1991. – Rmt: Eesti identiteet ja iseseisvus. Koost A. Bertricaud. Avita, Tallinn, 2001, 181.

⁸³ Vt **Kirss, T.** Põgenemisteedonnad ja põgenemislood, 612–615.

tuste selekteerumisel on siin oma osa. Õigus on Kaja Kumer-Haukanõmmel, kui ta kirjutab:

Küsimus “miks ma lahkusin/põgenesin?” esitati endale võib-olla alles võõrsil viibides, kui põgenikelt hakati aru pärima põgenemise põhjuste kohta.⁸⁴

Kindlasti pole põhjust nimetada sellist küsimust kohatuks (nagu arvas üks siinses artiklis tsiteeritu Eesti Rahva Muuseumi küsimuskava esimese küsimuse kohta) ega ole ka lõpuni põhjendatud vanema pagulaskonna tõrjuv suhtumine sellesse, kui Eestis on tollast põgenemist kohati “Eestist lahkumiseks” nimetatud.⁸⁵

Lisaks omaaegsetele põgenikele peaksid suure põgenemise järele küsima (ja küsivadki) ka teadlased – ajaloolased, etnoloogid, kirjandusteadlased, sotsioloogid ning psühholoogid: et paremini mõista üht eesti rahva ajaloo kõige pöördelisemat sündmust.

Käesolevas peatükis on olnud juttu migrandi isiklikust migreerumise motivatsioonist. Rääkida saab aga ka siirdemaa huvist migrantide vastu. Ja nagu ajaloost nähtub, on siingi sageli tähtsad majanduslikud motiivid. On rõhutatud seda, et inimesed, kes põgenesid külma sõja aastatel raudse eesriide tagant (eriti 1956. aastal Ungarist ja 1968. aastal Tšehhoslovakiast), olid deklaratiivselt (ideoloogilistel ning humaansetel põhjustel) Läänes kõik küll teretulnud, praktikas aga üritas iga põgenikke vastu võttev riik ometi võimekamad ja haritumad välja valida.⁸⁶ Ka Eestist üritasid eri riigid II maailmasõja ajal, 1943–1944, evakueerida eelkõige poliitikud, majandus- ja kultuuritegelased ning haritlased.⁸⁷ Samuti teostati pärast II maailmasõda põgenikelaagritest lääneriikidesse edasi rändavate põgenike seas majanduslikel motiividel selektsiooni: välja valiti parimad, enamasti noored, vallalised, terved, tööjõulised inimesed.⁸⁸ See on jällegi näide selle kohta, kuidas majanduslikud faktorid lähendavad vabatahtlikku migratsiooni sunniviisilisele ja muudavad nende kahe eristamise tüpoloogilisel tasandil probleemseks.

RÄNNE JA TURVARUUMI MÕISTE

Majanduslikud motiivid võivad niisiis indikeerida rände põhjuste variaablust ja anda põhjust seada küsimuse alla sunniviisilise rände n-õ sunniviisilisust, st majanduslikel aspektidel on oma roll vabatahtliku ning sunniviisilise rände mää-

⁸⁴ **Kumer-Haukanõmm, K.** Eestlaste Teisest maailmasõjast tingitud põgenemine läände. – Rmt: Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine läände ning selle mõjud. Toim K. Kumer-Haukanõmm, T. Rosenberg, T. Tammaru. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2006, 21.

⁸⁵ Vt **Kirss, T.** Põgenemisteedkonnad ja põgenemislood, 613.

⁸⁶ Vt **Lucassen, J., Lucassen, L.** Migration, migration history, history: old paradigms and new perspectives, 17.

⁸⁷ **Kumer-Haukanõmm, K.** Eestlaste Teisest maailmasõjast tingitud põgenemine läände, 20; **Reinans, A.** Eesti põgenikud Rootsi statistikas. – Rmt: Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine läände ning selle mõjud. Toim K. Kumer-Haukanõmm, T. Rosenberg, T. Tammaru. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2006, 145; **Äro, J.** Suur pagu 1944, 47.

⁸⁸ **Kumer-Haukanõmm, K.** Eestlaste Teisest maailmasõjast tingitud põgenemine läände, 36.

ratlemisel. Ometi peituvad rändekäitumise seletamises ainuüksi majanduslike motiividega puudused, millistele viitasin eespool seoses migratsiooni makroteoreetiliste mudelitega.

Kuigi majandusliku heaolu saavutamise võimalus võib konkreetsete rännete puhul sageli määrava tähtsusega olla, peitub selle rõhutamises oht isoleerida rändetsustuse kompleksne iseloom. Pöördusin siinkohal minu meelest otstarbekama strateegia poole ja nimetaksin peamiseks rändetsustuse motivaatoriks *turvaruumi* mõiste, inimese paigaseoste sotsiokultuurilise manifestatsiooni. Olen paigaseoste historiograafilist tausta ja funktsioone käsitlenud varem⁸⁹, siinkohal mainin vaid, et selle all tuleb mõista kaitset ning identifikatsiooni pakkuvat ruumi, inimese eksistentsiaalset vajadust turva- ja tegutsemispiirkonna järele rahuldavat territooriumi, st kodumaad/kodupaika selle nii füüsilisel kui mentaalsel kujul. Oluline on rõhutada, et niipea, kui turvaruum enam kaitset, identifikatsiooni ega tegutsemisvõimalusi ei paku, hakkab ta oma atraktiivsust kaotama – selle üheks tagajärjeks võib olla uue turvaruumi taotlemine, st väljaränd. Mehhanism on konkreetsete motivaatorite võimalikule erinevusele vaatamata vabatahtliku ja sunniviisilise väljarännu puhul siiski sama: kuigi esimeses on tavaliselt määrav tähtsus majanduslikel ning teises poliitilistel vms faktoritel, reageeritakse mõlemal juhul just turvaruumi atraktiivsuse kadumisele, paigaseoste nõrgenemisele.

On selge, et samades tingimustes elavad inimesed reageerivad muutustele erinevalt: ühed rändavad turvaruumi atraktiivsuse vähenedes välja, teised mitte. See annab tunnistust sellest, et turvaruumi puhul peavad inimesed kriitiliselt oluliseks selle eri komponente. Siin tasub tagasi tulla mobiilsuse elutsükli mudeli juurde, mida iseloomustasin eespool: indiviidi elus on kriitilisi hetki rändetsustuse tegemiseks. Põhiargument selles mudelis on, et inimese nõudmised elupaigale muutuvad eri eluetappides.

Mis tähendus on sellel mudelil vabatahtliku ja sunniviisilise migratsiooni dihhotoomias? Näib, et kõige otsesem. Nii vabatahtliku kui sunniviisilise väljarännu puhul on peamiseks väljarändajate kontingendiks noored, majanduslikult aktiivses eas inimesed, pigem vallalised ja pigem mehed. Nii on see olnud läbi 19. ja 20. sajandi.⁹⁰ Seega on eluiga üks mobiilsuse elutsükli komponent ja rände ennustaja.

Tulles veel kord 1944. aasta suure põgenemise juurde, mainigem, et tänaseni puudub meil kõikehõlmav demograafiline statistika eesti sõjapõgenike kohta.⁹¹ Üht-teist on võimalik välja tuua näiteks Rootsi põgenenute kohta. Rootsi statistika ja eestlasest sotsioloogi Heino Tarm-Tombachi ankeedi andmete põhjal nähtub, et Eestist põgenenute vanusejaotus on ebahütlane kahe selge tipuga: esimene vanuses 19–23 aastat (1944. aastal) ning teine vanuses 38–40 aastat. Põgenike hulgas on tugev meeste ülekaal ja seda just noorte hulgas, samuti on palju vallalisi.⁹²

⁸⁹ Vt **Jürgenson, A.** Siberi eestlaste territoriaalsus ja identiteet, 26 jj.

⁹⁰ **Castles, S., Miller, M. J.** The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World, 24; **Hatton, T., Williamson, J. G.** The Age of Mass Migration. Causes and Economic Impact. Oxford University Press, New York, 1998, 11.

⁹¹ Vt **Kumer-Haukanõmm, K.** Eestlaste Teisest maailmasõjast tingitud põgenemine läände, 17.

⁹² **Reinans, A.** Rootsi eestlased 1953. aastal. – Akadeemia, 2008, 5, 1043, 1045.

1950. aastal elas Rootsis 18 217 Eestis sündinud inimest, kes polnud Rootsi kodanikud (tõenäoliselt siis eestlastest põgenikku). Neist suurima vanuserühma moodustasid nii meeste kui naiste arvestuses 25–29-aastased (vastavalt 1418 meest ja 954 naist).⁹³ Seejuures ületas 25–29-aastaste mobiilsusfaktor 75–79-aastaste oma naistel 13-kordselt ja meestel koguni 49-kordselt!⁹⁴ Meeste puhul tuleb loomulikult arvesse sõjaväes teenimine: Saksa sõjaväkke mobiliseeritud, samuti Soome sõjaväes võidelnud tõstsid oluliselt noorte meeste osakaalu Eesti põgenike hulgas. Kuid ka noorte naiste osakaal oli ebaproportsionaalselt suur – seda aga mobilisatsiooniga põhjendada ei saa.

Siit jõuame olulise punktini vabatahtliku ja sunniviisilise migratsiooni dihhotoomias: kuna ei saa eitada, et naised ning vanurid kannatavad rõhumise all samamoodi kui mehed ja noored, peab taolise statistika tagant otsima selektiivseid protsesse, mis lähendavad sunniviisilist migratsiooni vabatahtlikule. Üks võimalus oleks seletada taolist jaotust puhtalt majandusliku motivatsiooniga⁹⁵, minu meelest näib aga tulemuslikum olevat seaduspärasuse seletamine eelkirjeldatud mõistega *turvaruum* – kompleks, mis lisaks tegutsemisvõimalustele peab pakkuma ka identifikatsiooni ja kaitset ning võimaldab seega rääkida ka sotsiokultuurilistest ja psühholoogilistest rändeteguritest, mida mainisin eespool.

Eesti kui turvaruumi funktsioon oli II maailmasõja käigus drastiliselt langenud. Ehk nagu ütleb üks tollane põgenik, rääkides soomepoistest, kes 1944. aastal, relv käes, kodumaale appi tulid ja keda venelaste poolt ootas represseerimine:

Karistus oli 25 + 5 aastat sunnitööd “isamaa reetmise eest”. Millise isamaa eest? Meie isamaa kadus koos venelaste tulekuga, siis oli kõik “suur ja lai” Nõukogude Liit.⁹⁶

Turvaruumi ja *paigaseose* mõistetega haakub ka Hellar Grabbi seletus sellele, et enamik taluperedest jäi suure põgenemise ajal paigale ja et see ei olnud üksnes pikk tee mere äärde, mis neid tagasi hoidis:

See oli maainimese, põllumehe vastumeelsus oma talu ja loomi, oma põlvkondade jooksul haritud maad maha jätta.⁹⁷

Erialakirjanduses on paigaseoste puhul viidatud nende ajalisele mõõtmele.⁹⁸ Kodupaik on ajalooliselt kujunenud traditsiooniruum, ruum, kus ollakse “sündinud ja kasvanud”, turvaruum, mille sotsiaalseid ning kultuurilisi struktuure aktsepteeritakse ja väärtustatakse. Kirjanduses on samuti viidatud sellele, et paigaseoste määr sõltub asustustüübist – külaühiskonna puhul on neid peetud olulisemaks kui

⁹³ Vt **Reinans, A.** Eesti põgenikud Rootsi statistikas, 134.

⁹⁴ Ka Taani ümberasunute vanusejaotuses on noored selges ülekaalus: 20–29-aastased moodustavad kõikidest 1945. aastal Taanis olnud eestlastest üle kolmandiku: **Kumer-Haukanõmm, K.** Taani põgenenud eestlaste andmete analüüs. Avalik esinemine Tartu Ülikooli ajaloodoktorantide kevadkonverentsil 14.5.2008 Tartus.

⁹⁵ Vt nt **Lucassen, J., Lucassen, L.** Migration, migration history, history: old paradigms and new perspectives, 16.

⁹⁶ *Cit.* Rändlindude pesad, 67.

⁹⁷ **Grabbi, H.** Suur põgenemine: märkmeid, mõtteid, mälestusi, 1372.

⁹⁸ **Jaago, T.** “Esiisa tuli...” Kodukoha mõiste päritolujutustustes. – Rmt: Eestlane ja tema maa. Koost A. Jürgenson. Ajaloo Instituut, Tallinn, 2000, 173 jj.

linnaühiskonnas.⁹⁹ Majanduslik argumentatsioon, milles maa on pelgalt tootmisvahend, ilmselt ei võimaldaks suurema osa maainimeste paigalejäämist 1944. aastal veenvalt seletada.

Kompleksseid paigaseoseid ja nende mõju rõhutab suurest põgenemisest kirjutades Ferdinand Kool. Ta esitab sisutiheda põgenemise apoloogia, milles näitab paigaseoste nõrgenemist ja turvaruumi atraktiivsuse vähenemist seoses pöördeliste sündmustega II maailmasõja päevil:

Meie esivanemad on mäletamatuist aegadest asunud Maarjamaal ja eestluse juured seal on sügaval kodumullas. Eestlane on arenenud tihedas seoses tolle maa looduse ja kõigi avaldumisvormidega. /.../ Eestlased suures enamuses ei mõelnud kunagi lahkumisele kodumaalt. Need üksikud, kes sooritasid välisreise või veeresid võõrsile õnne otsima, tundsid kõikjal igatsust kodumulla, isamaa nurmede, kirevate niitude, kaugustes mõtisklevate metsade ja kodumaa taevasina järele. /.../ Teadmine, et oled killukene kodumaast enesest, ivakene pruunistunud viljapõllust, maast ja metsast, lapikene sinitaevast ja raasukene valendavast kasest.¹⁰⁰

Kool kirjeldab sõjaaja koledusi ja okupatsiooniaastat 1940/41, õigustades selle kõigege kodumaalt lahkumist, kuid tuues ühtlasi esile paigaseoste tähenduse ning andes märku nende nõrgenemisest¹⁰¹ – kuigi ei tema ega ilmselt enamik põgenikest poleks seda otsesõnu nii sõnastanud.

Kodumaa mõiste on oma iseloomult kompleksne. Tegemist on mosaiigiga, mille eri elemendid esinevad indiviidi elus, aga ka teadlaste poolt modelleeritud struktuurides eri konfiguratsioonides. Kodumaa on geograafiline, aga ka sotsiaalne ja ajalooline, ta on kognitiivne, aga ka psüühilis-emotsionaalne. Enamgi veel, kodumaa on midagi reaalselt, tal on oma pindala ja piirid, aga ta on ka imaginaarne, selekteeritud ning idealiseeritud lõige maailmast. Kodumaa – ja väiksemas mahus kodupaik – on ruum, millega inimesel on meeleline side. See on ruum, mille elemendiks on kõrgem ja väärtustatum, turvaala, mis eksisteerib sageli vaid ideaalkujundina, vastandudes sellisena ühel või teisel viisil puudulikule argisele. Kui lõhe ideaali ja reaalsuse vahel kasvab üle kriitilise piiri, ähvardab see paigaseosed katkestada ning viia migreerumiseni. Kuid nagu väidavad mobiilsuse elutsükli mudelid, eksisteerib korrelatsioon rändeotsustuste sageduse ja elutsükli vahel.

LÕPETUSEKS

Anthony H. Richmond väidab 1988. aastal ilmunud ja hiljem paljude autorite poolt tsiteeritud artiklis:

...migratory decisions, even those taken under conditions of extreme stress, do not differ from other kinds of decisions governing social behaviour. The same sociological model of motivation is applicable. Second the distinction between “free” and “forced” or “voluntary” and “involuntary”, is a misleading one. All human behaviour is constrained.¹⁰²

⁹⁹ Samas, 181.

¹⁰⁰ Kool, F. DP Kroonika. Eesti pagulased Saksamaal 1944–1951, 5.

¹⁰¹ Samas, 6.

¹⁰² Richmond, A. H. Sociological theories of international migration: the case of refugees, 17.

Analüüsid migratsiooniprotsesse ja nende mõjusid vastuvõtvale ühiskonnale, väidavad ka Jan ning Leo Lucassen, et on vähe põhjust eristada põgenikke töömigrantidest.¹⁰³

Usun siiski, et lisaks majanduslikele argumentidele tuleb rändeotsustuste analüüsimisel oluliselt arvestada ka muude, sh personaalsete ja situatiivsete faktoriga, inimeste väärtushinnangutega ning mitte viimases järjekorras ka paigaseoste kognitiivsete ja afektiivsete tähendustega. Olen üldiselt nõus Raimo Raagiga, kes kirjutab, et ka need, kes Saksamaalt või Rootsist läksid pärast sõda USA-sse jt riikidesse, olid ikkagi põgenikud ja mitte majandusmigrandid, kes otsivad suuremat isiklikku heaolu. Ilmselt on Raagil õigus selleski, et poliitilise põgeniku staatus määras nende suhtumise elamisse välismaal,¹⁰⁴ kuigi see teema – kohanemise käsitlemine migratsiooniuurimises vabatahtliku ja sunniviisilise migratsiooni dihhotoomia valguses – on eesti hajala kontekstis seni põhjalikumalt uurimata. Kohanemist mõjutavad lahkumise ajendite iseloomu kõrval teisedki faktorid.

Kuigi käesolevas artiklis esitatud näitetekstid veenavad, et majanduslikud argumentid võisid paljudel juhtudel Eestist lahkumise otsust mõjutada, ei näe ma põhjust Richmondi või Lucassenide stiilis makroteoreetiliselt niivoolt lähtudes samastada põgenemist vabatahtliku (töö)migratsiooniga. Küll aga tahaksin tähelepanu juhtida asjaolule, et sunniviisilise migratsiooni puhul tuleks eristada eri sundmigrantide kategooriaid, Eesti 1940. aastate kontekstis näiteks Läände põgenenuid Siberisse küüditatutest. Kuigi mõlemat märksõna iseloomustab trauma, sageli kogu eluks saadud valus ja destrukttiivne kogemus, ei ole need kindlasti ühe kategooria mõisted. Küüditamise puhul pole inimesel mingit valikut, teisel juhul on valik, kuigi kahe halva vahel, siiski olemas: kas paigale jääda või võõrsile põgeneda. Või nagu kirjutab Kumer-Haukanõmm:

Lõppotsuse – minna või mitte minna [jutt käib põgenemisest – A. J.] – langetas iga inimene või perekond ise, ilma püssimehe kõrvalseismiseta, nagu see oli olnud küüditamise ajal.¹⁰⁵

Valik oli olemas ja siin on vabatahtliku väljarändaja ning põgeniku lähtepositsioonid mingil tasandil võrreldavad: kui inimene lahkub majanduslikel ajenditel, teeb ta enda jaoks eksistentsiaalse otsuse, vaadates tulevikku. Sama kehtib põgeniku puhul.

Kui makroteoreetiliselt tasandilt lähtuv analüüs näeb rändevoogusid ja neid ajendavaid poliitilis-majanduslikke põhjusi ning oma kõrge üldistusastmega jätab sageli tähelepanu alt välja rände personaalsed psühholoogilis-mentaalsed motiivid, siis käesolevas artiklis esitatud näited veenavad, et väljarännu otsus ja motiivid võivad olla individuaalsemad, kui teooriates välja tuakse. Seepärast võib rändeteooriate ja -mudelite praktilisest kasutusväärtusest rääkida vaid tinglikult. Kui loodusteadustes on seletus ja prognoos identsed, siis ühe mudeli tundmine ei garanteeri humanitaarias ning sotsiaalias konkreetse inimese käitumise ennustamist.

¹⁰³ Vt nt **Lucassen, J., Lucassen, L.** Migration, migration history, history: old paradigms and new perspectives, 16.

¹⁰⁴ **Raag, R.** Läänes elavate eestlaste rahvuslik identiteet ja kultuur 1944–1991, 181.

¹⁰⁵ **Kumer-Haukanõmm, K.** Eestlaste Teisest maailmasõjast tingitud põgenemine läände, 21.

Seetõttu pole üldkehtiva mudeli loomine ilmselt võimalik – ehk vaid siis, kui mudeli kompleksuse aste on maksimaalne. Sellisel mudelil puudub aga fookus ja kogu mudel kaotab oma mõtte. Teaduslikud mudelid rändekäitumise seletamiseks on loodud *post factum* järelduste teel üldistamiseks ja prognoosimiseks, kuid inimene on kreatiivne olend ning taolised prognoosid ei ole kunagi saajaprotsendilised. Mõeldav on küll prognoosida võimalikkust. Mikrotasandi ja kompleksed teooriad toovadki välja subjektiivsuse rolli rändeotsustuse langetamisel. Üheks oluliseks faktoriks rändeotsustuseni jõudmisel on komplekssete ja samas individuaalsete paigaseoste intensiivsus.

TÄNUAVALDUS

Artikkel on seotud Euroopa Liidu Regionaalarengu Fondi grandiga ETF 6856 ja projektidega SF 0130033s07, SF 1130057s07, ETF 7335 ning ETF 7010.

VOLUNTARY AND FORCED MIGRATION DICHOTOMY ON THE BACKGROUND OF MIGRATION MACRO AND MICRO THEORIES

Aivar JÜRGENSON

Migration is a very diverse phenomenon – it raises a question whether and to what extent it is possible to explain migration systematically, this means whether it is possible to formulate a theory that would both include and explain the constitution of migrant groups, the causes of migration decisions, selection of destination, the forms of social integration in the destination and causes of re-migrations. Although no such comprehensive theory has been formulated yet, researchers have aspired to it already for more than a hundred years.

A short review of most important migration theories is presented in the article. The pull and push model is similar to the theories of neoclassical job market theories which are presented mostly by economists. Those theories have been accused of simplification of actual processes and of incapability of explaining certain movements or of predicting the future. In micro theories and complex (those synthesizing macro- and micro-levels) models the subjective decisions of humans are emphasized. The human territorial factor is also emphasized in these. The importance of the place and people's attachment to the place is considered as an important factor of breaking out of migrations. This is seen as a key factor which explains the migration behaviour of people: the relations with a certain place have an important meaning in people's decisions about migrating or settling.

A need for decreasing the constantly growing number of migration theories and models has emerged lately in the field of migration research. So-called migration dichotomies have become more used. The rapid decrease of migration models has its negative results as well: reducing models into certain dichotomies

causes the isolation of analytical framework's potential, this means that the explaining potential of these models is decreasing. Besides the dichotomy of mobility and residence, one of the main discussed dichotomies is distinguishing voluntary and forced migrations.

The current article focuses on one of the most important events in Estonian demographic history, the great escape in 1944 when thousands of Estonians left for the west in fear of Russian occupation. The article disputes with the authors who consider this migration as only seeking refuge and do not see its other motifs. It also disputes with the authors who consider differentiation of voluntary and forced migration baseless. The concept of attachment to a place is used as an argument: the author of this article thinks it helps to explain better than before the interaction of macro- and micro-levels.